СТРАШНА ПОМИЛКА

Психологічний нарис

Антін Корденко вернувся додому о першій годині дня,, задоволений, як поет по скінченні свого твору, який, на його думку, випав зовсім добре. Він увійшов у свою кімнату, став проти бюро, що стояло перед вікном. На долівці, на стінках, особливо на бюро, взагалі на всій кімнаті сяяв відблиск сонячного дня, в якому переливалась і буяла радість весни, молодої, повної творчих сил,— і було ясно, весело, без плям, як і в душі Корденка.

Він усміхнувся.

Могутнє чоло його з трохи навислими над ним пасмами не дуже довгого волосся, що шапкою облягало його здорову, правильної конструкції голову, було чисте від зморщок; товстий ніс та витисле, немов підкреслююче все лице, підборіддя, осяяні сірими, ясними, розумними й сміливими очима, взагалі надавали різко означеним, енергійним рисам його обличчя якогось твердого, впевненого виразу, повного .рішучості.

Ся твердість виразу тепер, коли він усміхнувся відблиску весняного дня, трохи зменшилась, і в очах йому засвітилось якесь задоволення переможця, людини, що, зробивши дуже важне діло як слід, стала на голову вищою в своїх власних очах,— утіхою творця, що чудово викінчив свій найулюбленіший твір.

Струнким рухом свого присадкуватого, плечистого тіла з широкими грудьми він наблизився до вікна і одчинив його.

Свіже повітря з новим вибухом сяева влилось в кімнату, і відблиск дня засяяв на шибках іскристим золотом, немов запаливши скло. Десь

весело і бадьоро вигравала гармонійка. Навіть сірі протилежні мури дому, залиті сонцем, повеселішали, а блакить неба в вишині була чиста й ніжно-блискуча. Радість весни влилась йому в душу, і, проходячись по кімнаті плавно, хоть і так твердо, що дошки підлоги потріскували, він здавався сливе натхненним.

Вся його постать, здорова, могутня й стрункa, одягнена в звичайний клітчастий гарнітур, який тісно облягав його мускулисте тіло,— здавалась втіленням сили і розумної волі. Випнуті груди, широкі плечі, на яких панувала здорова голова його з одвертим, дуже енергійним і світлим обличчям, мускулясті міцні ноги і дужі руки з широкими долонями, тепер засунуті в кишені, нарешті спокійна, впевнена, рівна і сильна хода його, все вкупі підтверджувало те враження.

Тепер, стрункo рухаючись, він почував всю силу й міць своєї істоти. У душі йому та сила, підтримана тепер впевністю в свої творчі здатності по скінченні важкого діла, буяла і вроджувала натхнення. Очі сіяли йому цим натхненням. Порив рвався з широких грудей. Він тихо почав наспівувати голосом, в якім бриніла сила почуття:

Wer mir mein Werk bezahlt! O Pfarrer, Pfarrer! Wohlt ihr das Glück beglückt'; den Lohn belohnt' *

І ледве помітна хмаринка пронеслась по його рівнім чолі, кинула відтінь на ясний погляд, бо в душі виникло те Werk **, яке він утворив... Але хмаринка та, як в ясний день, миттю розтанула і зникла.

Знову позір його прояснів. Знов у душі забуяв порив, і він знову заспівав:

Wer mir, mein Werk bezahlt! O Pfarrer, Pfarrer! Wohlt ihr das Glück' begluckt'; den Lohn belohnt' Nennt immerhin mein Werk, wenn ich es nannte Ein Glockenspiel ***.

"Ein Glockenspiel ****... убивство присудженого партією на смерть зрадника"...

Він виконав присуд партії, який взяти на себе вагались другі члени, і вбив зрадника, що, перейшовши в таємну поліцію агентом, мав тепер видати всю організацію. Він спокійний цілком, і переконання, що вимовилося словом, у нього втілилось в діло.

І так просто, як єлід справжньому борцеві. Увійшов у передпокій, коли йому одчинив старий піп, батько зрад-никач. На запит, кого йому треба, відповів, що старшого сина.4У передпокій з кімнати ліворуч вийшов той, кого йому було треба, Тартаренко. За ним стояла старенька мати.

Він вистрілив.

Куля попала в лутку протилежних дверей, що були збоку. Мати, скрикнувши не своїм голосом, кинулась захищати сина собою.

Він раз за разом вистрілив ще двічі.

Батько перелякався і вибіг гукати на поміч. Мати стояла поперед сина, немов заніміла.

* Хто мою роботу мені оплатить! Отче, отче! Хочете щастя ощасливити, нагороду винагородити (нім.).— Ред. ** Робота (нім.).— Ред. *** Хто мою роботу мені оплатить! Отче, отче! Хочете щастя ощасливити, нагороду винагородити. Назвіть усе-таки мою роботу, коли я назвав її Дзвоном (нім.).— Ред. **** Дзвін (нім.).— Ред.

Він наблизився до них.

Мати всім своїм тілом захищала сина.

Корденко, вийнявши з кишені ніж, ранив її злегка в мускул в правім боці, аби лиш здихатись квочки, що, захищаючи своє курча, тільки заваджала.

Зрадник почав тікати в кімнати, коли мати впала, скрикнувши. Він кидається за ним і наздоганяє його в спальні, вмить хапає за горло і падає разом з ним на долівку.

Б'є в серце, в горло, в живіт...

Без озвірення, лиш рахуючи на те, щоб він вмер, бо треба зробити діло як слід.

Кров порскає йому на пальто... Битий дрижить, ввесь конвульсійно рухається в його руках...

А на східцях старечим до озвірення зляканим голосом кричить, немовби верещить, старий піп...

Корденко робить ще два удари ножем, кладе вбитого на долівку, побачивши, що обличчя його сполотніло, губи посиніли і він перестав тремтіти в його руках...

Миє руки в рукомойнику, здіймає пальто, виходить...

Зверху біжать люди...

"Але вони неодмінно всі забіжать подивитись у квати-рю..." — пронеслась йому думка в голові, так просто й спокійно, як рішення арифметичного завдання.

Він спокійно зіходить по сходах.

"Внизу стоять жандарі на варті",— згадалось йому, але він, спокійно заложивши руки до кишень, твердою ходою вийшов на вулицю, пройшов декілька кроків, повернув на перехресну, сів на дрожки і приїхав оце додому.

Тільки на мить спинилась його увага над сим, тільки на мить увесь він немовби задерев'янів в одній позі, і увага його тільки на хвилину зачепилась за ці уявлення, бо зараз же він провів енергійно рукою по чолу й волоссі, струснув головою, і зір його знов з холодного і стальового став ясним і блискучим...

З новим поривом в грудях заспівав він могутнім, повним голосом:

Wohlt ihr das Glück beglückt*...

Щастя знати, що ти — справжня людина, що ти можеш боротись, що слово твбє легко переходить в діло, коли того вимагає пересвідчений вистрадане, укохане, глибоке пересвідчення твоє, о, се щастя не потребує нагороди:

die Lohn belohnt*.

Закінчив він співати, додавши до слів тих свого власного мотиву, але як достотно він передавав його настрій!..

О, який йбрйв плинув через його схвильовані могутні груди, який він був владний, немовби весняна повідь, що линула через розширену душу, і вона неслась тепер понад усіма високощами, на які тільки підіймались коли люди...

І сяево весни так блискуче, так сміливо і щиросердно всміхаючись, співчувало йому всім своїм блиском...

І він усміхався сяеву, а воно йому...

В хатину вбігла маленька дівчинка, п'ятилітня його сестра, Орися, в біленькій коротенькій суконці, з рожевими щічками і блискучими швидкими очицями.

— Ти вже прийшов, Антоню? — спитала вона, вимовляючи слова з дитячим акцентом.

Антін наблизився до неї і всміхнувся сьому промінцю веселому; і він гармоніював з його настроєм, з тим сяєвом, що плило знадвору.

— Уже, Орисю, уже прийшов.

Дівчинка обхопила обидвома рученятами дужу шию брата, коли він нагнувся, щоб підняти її, і цілувала його в щоки.

— Ти занудилась вже за мною?

— Еге, я тебе і вчора не бачила, а позавчора ти був такий сердитий та страшний, що я боялась прийти до тебе.

Антін всміхнувся: щебет дитини немовби сіяв йому в душі. Взяв він Орисю на свої дужі руки.

— Сердитий, кажеш?

— Еге, ти все дивився спідлоба, все сидів і мовчав, немовби надувшись, і за обідом, і за чаєм, і нікому не відповідав, ні з ким не хотів балакати... А сьогодні ти гарний, веселий...

— Еге, Орисю, сьогодні я веселий, радий і могутній...

— Ти могу-у-тній...

— Так, Орисю, раніше я був тільки здоровий, дужий, а тепер я могутній... Раніше я гойдав тебе на оцих руках, носив на голові, на плечах, а тепер, хочеш, я тебе оттак візьму (він посадив її на долоні своїх рук і високо зняв), оттак примощу та як кину тебе вверх, оттуди, напроти сяєва сонця, в самий його диск, в саму середину його блиску? Докину тебе до його, і ти летітимеш, осяяна його радістю, як зірка в тих високостях, і вночі твоє бліде світло буде мені нагадувати, що я справді могутній, коли міг тебе, кинувши в саме сяєво сонця, зробити світовою зіркою! Хочеш?..

Орися здиЬовано слухала брата і аж заслухалась. Спершу вона була злякалась, що він і справді її кине оттуди, в небо;

далі, почуваючи, що брат кріпко тримає и* зрозуміла, що се лиш так, опустила голову і, замислено всміхаючись, як по чарівній казці, вимовила:

— Е, ні, сього ти не зможеш?..

Антін почав палко цілувати її; вона обняла його шию і затулялась од його поцілунків, ховаючись йому поза шию.

Брат і сестриця сіли поруч на канапці. Орися оправила сукню і серйозно подивилась на брата, що трохи задумався.

— Де ти був оце ввесь час? — спитала сестра брата.

— Де був? — збуджуючись від задуми, сказав Антін.— На роботі, голубко, на роботі... на своїй роботі.

Знов обоє трохи помовчали.

— Антоню, мама каже, що ти революціонер, що ти воюєш з поліцією, з царем навіть, і що ти згинеш на сій війні... і вона страшно боїться за

тебе... і я боюсь, коли нема тебе дома, але коли я у тебе, то мені здається, що тебе ніхто не посміє забрати в тюрму і одрізати голову...

— Чого так?

— А того,— мовила поважно Орися,— що ти такий могутній, такий гарний, що тебе не можна не любити...

— Правду ти кая^еш, Орисю, але все ж таки є багато таких, що дуже;не люблять мене, ненавидять, моя голубко!

— Поліція хіба? — спитала Орися.

— І поліція...

— Цар?

— І цар...

— А ще хто?

— Багато, Орисю, людей, що мене не люблять: всі багаті, заможні, всі, що мають багато хліба, грошей, всі, що живуть в розкоші, яким нічого вже бажати, а коли і є що бажати, то воно їм зовсім не потрібне,— всі оці мене не люблять.

Орися подумала трохи, потім скинула свої розумні очиці на Антона і вимовила:

— І татусь тебе... Він каже, що ти немилосердний революціонер...

— Татусь наш теж не бажає нічого, опріч того, щоб йому дали кращу посаду, більше грошей та хрестик від царя на груди; але, бажаючи сього, він напевно знає, що матиме все се...

— Він ка*же, Антоню, що для тебе вбить людину нічого не варт..,

— Коли ся людина зрадник партії, або людоїд, або дуже шкодливий для багатьох-багатьох людей...

Орися задумалась. Антін пильно дивився на неї.

— Еге, ти могутній! — раптом вимовила вона, обертаючись до нього і всміхаючись.— Коли ти сердитий, я тебе навіть боюс*>, але коли ти веселий і радий, як тепер, я тебе дуже-дуже люблю і зовсім-зовсім не боюсь.

— Ах, ти моя плисочка, щебетушечка,— весело засміявся Антін і почав жартувати з Орисею, яка весело та розкотисто сміялась, коли він її лоскотав, підкидав, носив на руках, на плечах, на голові.

А сонце все ще кидало своє сяєво в хатину, виблискувало ним в шибках $ікна, малювало мережки на долівці і на стінах; зайчик також бавився на стінці, як Орися з Антоном.

* * *

Зодягтись по обіді в студентську одежу, Корденко вийшов на вулицю: йому треба було стрінутись з одним товаришем по партії, з яким він змовився сьогодні йти на засідання комітету, що на нім він мав зробити справоздання відносно дорученого йому виконання присуду над Тартаренком. Він іціов по вулиці і вклонявся деяким знайомим, що під той час йому стрівались. Нарешті, вийшовши на головну вулицю великого міста, він зайшов в одну з цукерень, досить простору і тепер повну людом, де мав стрінутись з товаришем. Обібравши собі місце біля столика, що стояв

осторонь, Корденко звелів кельнеру дати склянку кофію. Між тим, дожидаючи кофію, він взяв до рук газету і почав її переглядати. Раптом почув таку розмову:

— Здорові, здорові, а чули?..— питав пристаркуватий бас.

— Що?., про вбивство Тартаренка? — відмовив щербатий старечий голос.

— Еге!..

Корденко оглянувся. За сусіднім столом сиділо двоє. Один спиною до нього, дебелий сивоволосий чоловік, що мав отой бас, а проти нього худенький маленький дідок, одстав-ний полковник, з зморшкуватим, висохлим лицем і сірими маленькими полинялими очицями та довгими рідкими сивими вусами.

Він злов уткнувся в газету, але пильно прислухався до балачки.

— І подробиці знаєте? — спитав бас.

— Та які ж?.. До старого попа приїхав син-революціонер. От хуліган, підісланий поліцією, і вбив його...

— Е, ні, який там хуліган! — мовив брязким голосом одставний полковник, махнувши нервово рукою.— Ви завжди з своїм лібералізмом, Федоте Амосовичу, аби паскудить наш уряд... Вбито його з призволу партії, виходить своїм же братом-революціонером, а не...

— А, що ви провадите,— мовив дебелим голосом Федот Амосович,— з якої б речі?..

— А ви й не знаєте? Хе, хе, хе...— засміявся беззубим смішком, що ляскотіб, як заржавлена тріщотка, полковник;— він зрадник партії...

— Так?!

— Ну" да, отчахнувся од партії, а вона за се його і тее... хе, хе, хе... бачте, які ваші перехвалені революціонери... хе, хе, хе, вони й вас коли-небудь уб'ють, от побий мене, боже, хе, хе, хе,— сміявся своїм смішком старого ласуна одставний полковник.

— Перше всього, вони зовсім не мої,— захвилювався Федот Амосович, оглядаючись,— а друге — се мені просто дивно, як ви легко вірите всяким пліткам...

— Хе, хе, хе! Найпевніші відомості ви, Федоте Амосо-вичу, називаєте плітками тільки через те, що вони виявляють всю звірськість ваших коханих революціонерів...

— ЯЇФХ там коханих революціонерів? Чи ви в своїм розумі, Данило Демидовичу? Що ви прискіпались до мене з тими осоружними революціонерами!..— розхвилювався, як той самовар, що збирається закипіти, Федот Амосович, дуже кумедно рокочучи своїм басом, і вже був зібрався схопитись з місця, все оглядаючись пильно на всі боки, як Данило Демидович, що ввесь час сміявся своїм смішком ласуна, вимовив:

— Та то я шуткую, ну годі ж, сідайте...

— Та ні, справді... се знаєте... Жартувати з такою річчю.. Хіба ви не знаєте?..— все ще не міг заспокоїтись товстенький Федот Амосович і оглянувся на Корденка. їх погляди зустрілись. Корденко побачив гладке, округле обличчя з товстим носом і довгими вусами і з двома ледве помітними безкольорними очима. Федот Амосович тим часом заспокоївся і сів біля,свого сусіди. Вони знов любенько розбалакались. Прислухаючись до дальшої розмови, Корденко почув, як кров кинулась

йому до серця і до голови, на якій волосся готове було стати дибом: якийсь жах підіймався йому з гли бини душі і на хвилину затьмив погляд. О, він не боявся, що сидить якраз поруч з тими, що балакають привселюдно прб його вчинок, ні, до сього йому було байдуже, лише цікаво було послухати се з чужих уст, але інше в стократ страшніше схвилювало враз, як напад хуртовини, його душу. Се була страшна думка, що висловлялась одним словом "помилка", але воно було дуже-дуже страшне і, немов роз-калена криця, в'їлось йому в душу... Річ в тім, що з дальшої розмови сих двох добродіїв вияснилось, що вбитий той син Тартаренка, що напередодні приїхав додому; а той, кого повинно було вбити, нікуди не їздив і завжди жив тут. Помилка?.. О, як се жахливо і незвичайно страшно!.. Кор-денко ледве стримався, щоб не застогнати. Він уже не слухав розмови. Газета йому випала з рук, і він пильно-пильно дивився поперед себе, а в очах йому блиска одна думка, гаряча, пекельна думка, що палила, як жаром лихоманки, його мозок, стискала обручем всю голову. І під отією загравою, що схопилась од якоїсь пожежі, що панувала в душі, меркла всяка здорова думка, падала в огонь пожежі і горіла, 'кожна спроба зрозуміти се безглузде і жорстоке, що владно, насувалося на душу.

"Помилка" — згучало в устах.

"Помилка" — відбивалось в голові.

"Помилка" — немов лепетала вся перелякана і збентежена, вкрай стурбована душа.

І руки йому опускались, очі все дивились пильно на кінець стола, де безглуздо лежала якась крихітка булки. І та крихітка в'їлась в розум і немов була там зайвою, але немов вся розгадка, все зрозуміння страшного і безглуздого залежало од того, щоб дивитись на сю крихітку і зрозуміти її,— на що вона, чого вона...

Бадьора рука ударила Корденка по плечу, і він здригнувся, як схоплений на місці злочину... Він підняв очі і пізнав товариша; якого ждав,— Івана Вовтузенка, дуже веселого і енергійного, зовсім ще молодого юнака, який завжди насмішкувато відносився до всяких сумних становищ і ніколи тяжкому гніту душевному не давав наполягти на свою вертку душу. Тоненький і високий, дуже рухливий, з коротким каштановим м'яким волоссям, ніжними і рівними рисами світлого обличчя, він здавався Корденкові тепер особливо гарним, приємним, бажаним. Він зрадів йому, як розгадці.

— Що се ти задивився на кінець стола, як теля на сороку? — всміхаючись і швидко та дзвінко балакаючи своїм соковитим, молодим і чистим тенорком, спитав, торкаючи його, Вовтузенко.

— Я?..— метушачись незвичайно для себе, вимовив Корденко.

— Та що се ти, немов тебе мокрим рядном накрили?

— Ні, ні, стривай;— схопив Корденко за руку Вовтузенка.

— А що? — схилився до нього сей останній і серйозно та пильно подивився у вічі.— Зробив?

Корденко поблід і здригнувся. Поблід теж і Вовтузенко.

— Ходім,— спіткавши оте на чолі товариша, вимовив Корденко ледве чутно.

— Ходім! — енергійно підтримав Вовтузенко.

Вони вийшли під руку і пішли вулицею мовчки. Корденко,; всім напруженням сили волі, немов заспокоївся, Вовту-зенко ж вельми задумався. Вони навіть не помітили, як за ними стежили двоє

пронйрливих очей малої стриженої голови в циліндрі, з голеним обличчям.

Пронира, бачачи, що вони не звертають уваги на його стеження, посмілився наблизитись, щоб йому зручніше було.

Раптом Корденко оглянувся: оглянутись йому схотілось цілком інстинктивно. Сей інстинкт так вріс йому у вдачу, Що він ніколи не помилявся. Тепер Корденко теж не помилився. Він ледве помітно шепнув Вовтузенку:

— За нами стежать...

Вовтузенко поглядом спитав. Корденко повіками одказав.

— Як? — спитав Вовтузенко у Корденка, який був такий спеціаліст, що знав всі ходи й виходи в усіх прохідних дворах.

— Іди, не вважаючи ні на що і вдаючи, що не трапилось ніякої відміни...

Так вони пішли далі.

Нишпорка, дійсно, нічого не помітив. Коли стали наближатись до першої поперечної вулиці, Корденко шепнув:

— Направо, швидше!..

Повернули вправоруч. Тут кроків за п'ять була нова перехресна вулиця.

— Через дорогу направо...— шепнув Корденко.

Так вони пробігли з півгодини і повертали вже в п'яту вулицю. Нишпорка якось був загубивсь, але от знову з'явився в далині вулиці, та очевидячки, ще не знайшов оком наших втікачів.

— У двір, направо...— вимовив Корденко

Се був довгий прохідний двір з досить глибокою нішею в другій брамі, зовсім темній і маленькій.

— Ховайся,— мовив Корденко, підводячи до ніші Вов-тузенка.

За хвилину просто поуз них. пронісся нишпорка. Корденко всміхнувся.

— Ну, тепер швидше назад...

Вони вибігли на ту вулицю, з якої повернули в двір, сіли на фурку і сказали їхати в городський парк. За півгодини вони вже йшли по одній з бокових, сливе пустій алеї...

— Здорово ти навик ї* піддурювати...— лиш тепер вимовив Вовтузенко, починаючи знов переходити на свій життєрадісний тон.

Але Корденко нічого не відповідав. Та думка, що перевернула всю його душу в цукерні, тепер, як тільки вони знов опинились на самоті, поза небезпечностями, немовби з новою силою опанувала його розумом. Вона знов з'явилася вмент, як,би прошуміла в голові, як розпалена криця, знов вгризлась у серце, і воно впало... Холодний піт виступав на лобі.

— Чого ти мовчиш? — спинився Вовтузенко.

Але Корденко машинально теж спинився, бо не чув слів Вовтузенка, — йому все шуміло в голові: "помилка", "помилка"... Йому здавалось од часу до часу, що грунт хитається під ногами і що він ось-ось полетить стрімголов у безодню, німу і вогку, і він здригувався.

Корденкові виринуло в уяві: Тартаренко, закинувши назад голову і випнувши якось особливо "адамове яблучко",; розкинув обидві руки, пальці котрих немовби скорючились,—. хрипів, а він саме всадовлював ніж під пахви,, звідкіля линула кров, що забризкала йому манжети і рукав пальта, і все тіло вбиваного дрижало і тремтіло всіма мишцями. І те уявлення було таким ясним, що Корденко немовби чув в своїх руках тремтіння конаючого, і хрипіння в його горлі, і навіть запах свіжої крові... Він здригнувся, і жах обхопив його, і щось важке стисло всю душу...

— Івасю!..— вигукнув він, схопивши Вовтузенка за руку. День меркнув і вдалині вмирала зоря, немовби вбираючи

в себе свої останні зітхання, які ще блисли по верхніх листках. Тиша особливо підкреслила поривчасту нервовість того викрику. Вовтузенко здригнувся і поблід. Коли ж поглянув на поблідле обличчя Корденка, на очі, що блисли якимсь чудним блиском, знов здригнувся.

— Помилка, розумієш уже... помилка!..— трусив Корденко руку Вовтузенка так, що та дуже йому боліла.

— Яка помилка?! — сливе не своїм голосом крикнув Вовтузенко, почуваючи біль в руці.

— Стр'ашна страшна...— не то простогнав, не то прошепотів Корденко,— я вбив не того, кого було треба,— вигукнув він і здригнувся.

Вовтузенко занімів.

Хвилину вони безглуздо-придушено дивились один на одного.

А там десь, за містом, далеко-далеко серед розкошів природи ніжно вставала вродливиця. зоря і, ніжачись на своїм воздушнім ліжку та загортаючись в блакитне м'яке покривало, посилала останні, не то журні, не то щасливі всмішки, що завмирали і розпливались на бліде блакиття неба. Вона всміхалась зірці, що заблисла в тій часті блакиті, що вже потемніла, а чоло небесне і думне, і чисте, і поважно-спокійне наблизилось до землі і так приятельськи немовби схилилось над нею, щоб обдумати всі її думи прикрі, заплутані і важкі — і юті її світлі розгадки одна за одною заблисли ясними зірками на тім вільнім-вільнім, чистім чолі. І тут в алеї до тих дум прислухалася тиша, сливе урочиста', а з далини гуділо й шуміло місто. І шум той гудів якось і дико, і ритмічно і, здається, намагався побороти тишу і стурбовано спокійні думи неба...

— Відки ти взнав? — нарешті прошепотів Вовтузенко. Йому здавалось, що він давно не балакав з Корденком:

так багато дум, новоуявлень, чудних образів з надзвичайною швидкістю перебувало йому в голові за сю хвилину.

Корденко почув ті слова, але вони немовби ніяк не доходили йому з уха до розуму,— і він намагався присунути розум до тих згуків в ухові, щоб вони стали і зрозумілись. Розум-бо так був забитий однією лиш думкою, що тепер розрослась до якогось важкого безформеного стогону, що лежав у душі, випивав^жадібно її соки, все ріс, всю її гнітив, і, немовби сповняючи цілком собою, вже наважувався розі-перти її.

Нарешті, коли Вовтузенко знов повторив се питання, розум його сливе очистився і він схопив зміст тих слів.

— В цукерні чув, що до старого Тартаренка, саме в переддень, приїхав його син найстарший і що сього вбито...

— Найстарший...— якось безгучно пролепетав Вовтузенко; губи його тремтіли.

— Але що? — почуваючи, що щось нове, повне жаху, напливає на нього, спитав Корденко.

— Найстаршого? — уже не шепотом, а якимсь болісним висвистом спитав Вовтузенко, широко одкривши очі.

— А що!? — гукнув голосно, сливе вереснув Корденко.

— А... а...— почав лепетати Вовтузенко.

— Ну, кажи ж? — прошепотів Корденко, схопивши і стискаючи руку Вовтузенка.

— Я чув, що він — сам революціонер, що він... попався, сидів в тюрмі, був висланий до Сибіру, там занедужав і якось втік відтіля і, направляючись ото за кордон, заїхав до батька...

— А?., га?..— ледве прошепотів Корденко, зомлів і опус-' тився на землю, схопивши себе за голову.

Вовтузенко дико дивився на нього: він почував, що щось страшне діється, але, невважаючи на страшне напруження всього розуму, ніяк не міг зрозуміти, що саме робиться з Корденком,— і безпомічно стояв над ним.

Корденкові в першу хвилину все помутилось в розумі і в очах, слабість якась напливала на істоту і вона немовби затускла, і здалось йому, що розум його спинився і що все спинилось: і час, і ніч, і все-все стояло довкола нього і в нім, і однотонно, без руху гнітило його, а кров почала бити в виски. Потім побіг холод поза спиною і немовби в розумі щось удари-лб як дзвін і задзвеніло в ухах... І вся душа заболіла так, що він, щоб одтйгти біль несвіцьку, рвав волосся... А в душі робилась якась порожнеча... Йому здавалось, що він уже не він і що все уже зникло...

І раптом він знов все зрозумів і ясно почув усю безглуздість, жорстоку, німу безглуздість того, що сталось...

І ся безглуздість тисла його... І він не міг поворухнутися... А Вовтузенко ніяк не міг уловити, спинити шалений біг уяв-лень, що зароїлись йому в голові якось швидко-швидко, в якімсь чудернацькім танці. Тут чогось було і те, як він дитиною вбив комара, що сів йому на щоку, та потім жалкував, і стала в уяві няня, що вчила молитись богу, і старий дід його, що вмер оце недавно, побитий хуліганами; жидівка, що лежала на спині з розірваними грудьми, на яких запеклась кров, і з незакритими скляними очима в калюжі крові, і жиде-ня, що, розставивши рученята, летіло з п'ятого поверху і потім воно ж, розбите, і мозок, що розбризкався по камінні,— і, нарешті, Корденко з ножем, на якім запеклась кров...

Все те неслось, немов якийсь вир, і всі ті уявлення були такі ясні і страшні...

А тим часом зовсім стало темно і важка тьма немовби повисла на верхах дерев, що нерухомо, гнічені нею, стояли, зобгавшись в якусь одну неясну юрбу, крізь яку просвічували нервові погляди безброви очей-світел. Однотонно дражнячи, а між тим ритмічно щось гуло там, за садом. Коли небо в темну страшну ніч, повне хмар, висить важким тягарем над землею, то раптом стає веселіше попід тими хмарами, як ясний промінь місяця прорветься крізь них на землю, немовбито проглянула надія. Отак думка, що майнула в голові Вовтузенка, одіграла роль реактива і прояснителя.

— Нас ждуть на засідання!..— вимовив він, беручи Кор-денка за руку.

Корденко спершу якось байдуже-незрозуміло подивився на нього: йому продзвеніли в ухах ті слова, і він уже почував, чцо вони несуть якусь надію на одміну сього становища, в якім він тепер. Проте все ще незрозуміло дивився на приятеля, бо в душі ще вповні було, ще хмара

тісно лежала на хмарі і промінь прояснення не міг ще прорізати всі ці хмари — думи, що тісно скуйовдились одна на одну.

— Ходім на засідання партії: нас давно ждуть, чуєш? — ясніше повторив Вовтузенко.

І все так стало раптом ясно і зрозуміло Корденкові: там ждуть, він повинен бути там, він уже мусив би давати справо-здання, а він тут, сидить і оддається ваганням. Який же він партійник?

Сі думки, що вплили в душу з новою, свіжою силою, протверезили Корденка. Він встав, і обидва швидко-швидко пішли. По дорозі обидва мовчали, ба нічого було казати. Вони немов знали всі муки один одного. Знали сумніви, в сім разі такі животворні. Знали і надії.

Надія, така ще несмілива, як перше кохання, все закриваючись, немовби рукавом, і ледве-ледве визираючи з-поза нього своїми розкішними, милими очима, така надія ворушилась в серці Корденкові: може, не то помилка, що він вбив не того, кого треба, а навпаки, ся думка — помилка. Надія ся зростала під впливом тих інстинктів, що вже виробились у Корденка як у партійника. Якась впевненість в те, що партія зна€ багато, більше за нього в багато раз, що вона ледве не все знає: партія має зав'язати і розв'язати, звільнити і, напроти того, примусити. Ся впевненість ще була в нім тоді, коли він був гімназистом восьмої класи. Перший час вона все зростала, а потім меншала в міру того, як він ставав все потрібнішим і енергійнішим членом партії, що прийняла його в головні свої діячі, в ту організацію, що була головою всієї партії. В міру того, як він сам став часткою втілення того широкого і живого знання партії, що так було потрібне для загалу молодих, ще не розвинених, не привиклих до партійної послідовної боротьби членів,— се впевненість, що таким ото побитом останнім часом зовсім вмерла в свідомості його, узявши місце впевненості в свої сили, в здатність творчості на грунті певного світогляду — з одного боку, і партійної широкої практики — з другого. Ся впевненість тепер знов ожила, бо ввесь час вона була в нижчім відділі життя, в тій царині, де сплутуються

всякі інші інстинкти, що не сміють переходити в свідомість протягом часу, коли на сильну діяльність хватає сил, і навпаки, випливає в свідомість тоді, коли сили падають або коли вся душевна організація раптом буде дезорганізована чим-небудь, як-от в сім разі. Надія ворушилась і зростала під впливом тієї, ледве свідомої для нього самого, впевненості в те, що партія знає правду, що вона зуміє розв'язати конфлікт в його душі.

* * *

Того конфлікту не розв'язала партія.

В партії вже встигли взнати, що вбито не того, кого треба. Спершу було напустились на Корденка, а коли побачили, як несподівано се вплинуло на нього, замовкли. Корденко страшно зблід, очі йому розширились, і він, безглуздо дивлячись в один пункт, немовби вдивляючись в щось перед собою, конвульсійно лепетав щось, подібне до: "так... все пропало... помилка"...Побачивши се, покинули його, щоб порадитись, що тепер робити, а один з них, лишившись з Корденком, почав його підбадьорювати, упевняючи, що з кожним може статись така, жорстока безглуздість. В партії ж поклали написати лист з вибаченням до батьків вбитого. Корденко вийшов зовсім немовби спокійним з засідання.

Вовтузенко спитав був його, чи не провести його додому, але той засміявся на се тим сміхом, яким він умів сміятись раніше, до цієї події, сміхом, що примушував зйожуватись і засоромлюватись. Вовтузенко стис йому руку, і вони розійшлися в різні сторони.

Корденко, лишившись сам, ішов довго-довго; обійшов сливе півміста, раптом спинився посеред вулиці — він саме переходив — і задумався. Все зникло йому сперед очей: в голові шуміла одна думка, якось однотонно, як шумить осінь, коли падає з дерев повільно жовте сухе

листя і, підхоплене вітром, носиться понад землею, а потім десь там лягає. На душі було важко-важко.

Втомився бідний, але почував, що не може спочити доти, доки не обдумає, що тепер йому робити. Не каяття його гризло, не якоїсь забобони він боявся,— ні, се давно вже він випалив в своїй душі вогнем знання, намагання переробити свою натуру так, як того потрібував розвинений, могутній розум і діяльна, творча натура. Ні, те, що тепер мучило його, було стократ страшніше, стократ більш значне і рішаюче для нього, ніж всі ті забобони мізерні.

Се була невпевненість в правдивості того, що він мав за свій грунт, на якім він з таким трудом і напруженням збудував свій новий світогляд, з болем вириваючи все старе і забобонне з своєї істоти і з. натхненням прищеплюючи все нове, гарне і потрібне, і єдине безумовно правдиве, як йому здавалось.

Еге, стає тепер ясним, що тільки здавалось.

"Ей, з дороги!" — почув він грізний голос і оглянувся: на нього бігли коні. Ступивши два-три кроки вперед, він побачив, як повз нього, мало не зачепивши його, пронеслась карета, запряжена парою надзвичайних коней.

Він здивувався, що не помітив того, що біжать коні. Потім згадав, як він спинився серед вулиці, і се його здивувало. Тепер почав іти як слід, щоб, бува, не звернути на себе особливої уваги поліцаїв, а особливо нишпорок. Як і взагалі, коли людина в своїм вільнім польоті раптом почує слабість в крилах, починає, сівши десь на вершині, згадувати своє минуле і особливо прикро те, як виростали і виросли сі крила, що тепер втомились,— так і Корденкові згадувалось тепер, немовби мимоволі — проте з сим він не сперечався — його попереднє життя.

Як дбалий господар, бачачи, що хата його осіла, що стає замітним, коли облупиться вапно, довго оглядає її і, коли побачить, що дійсне процес" руйнування починається, то прикро загадається над тим, чи можна далі жити в цій будівлі, полагодивши її трохи, чи треба зовсім пересипати. Так і Корденко мався, оглядаючи свій світогляд, і таємна тривога, тим не менш страшна, лишитись серед зими і негоди без пристановища, лишитись серед моря життя без грунту під ногами, ссала його за серце. Згадалось йому, як він одним разом застрелив нишпорку з револьвера. Спершу довго тікав од нього, перебіг багато прохідних дворів, завернув в такі закапелки, що тільки сам знав, набив ноги, втомився вкрай — і все ж таки не міг втекти од уїдливого шукача. Між тим з ним були дуже важні папери, різні плани і пара куплених для партії револьверів. Недовго думаючи, він пішов на берег: захопившись своїм стеженням, нишпорка подався за ним. Коли вони одійшли геть од забудованої частини берега, Корденко вмить обернувся й вистрілив просто в груди шукачеві. Сей останній, як підкошений, впав і серед недовгих конвульсій одразу вмер. Корденко пам'ятав, що тоді йому стало якось і страшно, і вільно на душі: немовби він зайшов на високу скелю і звідтіль широким поглядом оглянув довкола і безодню, що була тут же під скелею.

Тепер він здригнувся при сій згадці: тоді, як і тепер, з-за хмар, що набігли перед тим на слабенький місяць, майнув блідо-прозорий промінь і освітив бліде, перекошене конвульсіями, обличчя вбитого. Згадка тепер про те була так ясна, що він здригнувся. І все та ж думка, що цілий вечір і ніч мучила його, тільки в новій, хоть і дрібнішій, зате свіжій прояві, пронеслась, як блискавка, сліплюча і холодна: "А що, як то був не шукач?" Всі сили його розуму напружились знову, щоб пересвідчитись, що то справді був нишпорка, але Корденко не вірив уже своєму розуму.

А останні сили душі, де вони ділись? Коли вже розум, сей великий і сміливий шукатель нового, сей одкриватель нових законів існування, сей цар існуючого і орел над усіма високо-щами світу; коли розум, сей будівничий, що будує надзви-чайніше в світі,— коли вже він, сміливий і одважний ватажок волі, похилився і пішов блукати без мети, то чи варт

питати про все інше, слабе, дуже консервативне, з чого більшість є здобуток переживань, наслідок звичаїв, колись, може, корисних, а тепер...

Але ні! В тім то й річ, що про них тепер саме і час згадати.

Коли сонце заходить, то з глибини сирих ям, з-під куп суччя, старого листя та в'ялого бур'яну, з-під куп гною,— з усяких темних пущів та нетрів виплигують на місячне світло, відблиск сонця, різні гади, сови, сичі і другі потвори, що гризуться поміж себе і підчікують здобичі: чи то пташеня засне і спаде з дерева, чи зайченя пробіжить, чи другий який зашзнілий звірок,— зараз вся ся зграя голодних гадів кидається на здобичу і б'ється за неї поміж себе. Смерть, писк, руйнування серед пітьми місячної ночі в гущавині гаю — се щось дике, що ховається од світла; се щось бридке і страшне...

Так було тепер в душі Корденка. Коли розум його, як сонце, закотився і лишився тільки одблиск його, то в душу вилізли всі жадібні, нижчі інстинкти; всі ті мізерні жалі, що висмоктують кров з жадоби творчості; всі ті нужденні страхи, що ссуть серце саможертви; всі ті гладкі і разом роздратовані буржуазні пересвідчення, що оправдовують колективне вбивство для підтримання буржуазного устрою і страшно гонять поодинокий терор; всі ті сови, сичі, гади, породження гнилих останків різних млявих ідей, якими напихано Корденка за час його виховання і якими він сам напихався, доки ще мав неміцний розум, хоч і широкі запити,— всі сі гади кидались на свою здобич, кожну здорову, але сполохану тепер, думку, що полохливо перебігала поуз сих потвор, і роздирали її на шмаття.

Згадалась йому і інша картина,— залита огнем, що, подрібнений на тисячі блискавиць, носився над полем бойовища, і кожна та блискавка зносила по людині з гребеня барикади, зложеної з ящиків, розбитих столів та каміння з мостової. Одні сердешні падали на спину, і їх обличчя дивились на знамено, що держав він в своїх руках, а другі на груди. Сі останні намагались підповзти до барикади, коли не одразу були вбиті. А

він, Корденко, стояв серед тих блискавиць і свистіння куль, що роєм неслися довкола нього, стояв і чув ввесь стогін, гвалт; то радість перемоги, то вигук безнадії переможеного. Бачив, як люди кидались один на одного, як молотки били по рушницях і по головах москалів; бачив, як падали і ті, що з молотками в руках, проколоті штиком, і ті, що з рушницями, але з пробитими молотком головами. І свистіння куль носилося довкола нього,— одна просичала якраз біля пучок, що тримали червоне знамено, а друга над самою головою... Раптом ще одна вдарила в верхню частину держална і знесла шмат його, струснувши все знамено так, що воно випало йому з рук. Але Корденко в ту ж мить підняв і знов підніс високо священний прапор. Він тримав його гордо і з натхненням боронив сей прапор свободи. Коли солдати підбігали близько, щоб вибити знамено або штиком проколоти його самого, то Корденко так влучно стріляв з револьвера, що багато падали мертвими: як лев, боронив те знамено... Але одразу щось блиснуло йому в очах, він ясно почув потім щось гаряче в плечі, а також почув, що вся свідомість затьмилась... Очуняв він уже дома і взнав, що був поранений і що, маючи його за вбитого вже, з поля бойовища нікуди не забрали, а товариші тим часом його викрали і віднесли додому. Міцне тіло витримало те поранення, і він скоро зовсім одужав.

Ах, якби тепер, оце зараз були барикади, щоб у вільнім бою скласти свою запаморочену сумнівами і горем голову...

І стало йому жаль, що марно гинуть сили молоді, що крок за кроком покидають його: почував, що він втомився страшно, глибоко. Між тим, на превелике собі диво, він побачив, що підходить до дому, в якім жив.

Коли він увійшов у свою кімнату, то, не засвічуючи світла, кинувся на ліжко, уткнув голову в подушку і затих. Спершу його істоту почав обіймати спокій і втихомирення, але воно було якесь тупе, глухе; він зараз же почув, що не може заснути, і його почав обхоплювати нсах, жах, що морозом пройшов йому по душі: йому здалось, що він тепер уже ніколи не засне. З силою втискав своє обличчя в подушку, а голова йому горіла. З-під подушки вилізло обличчя вбитого Тартаренка: одно око

заплющилось, а друге дивилось на нього з таким безглуздим, звірячим, шаленим жахом, повним здивування, що він здригнувся; обличчя, все ясно вималювавшись, перекосилось і затіпалось в конвульсіях; в руках він почув тремтіння тіла, що бореться з смертю; далі побачив всього Тартаренка, яким він був в ту хвилину, коли Корденко зробив йому третій удар ножем...

Мов окропом ошпарений, схопився Корденко з ліжка, далі сів на нього і почув, як стигла йому кров в жилах. Протирав очі і зло якесь обхоплювало його, страшне роздратування і поруч з тим якийсь незрозумілий страх. Було темно. Йому схотілось світла. Швидко, дуже швидко кинувся він до вікна і притиснув своє гаряче чоло до холодної шибки. Голова немовби освіжилась, але од сього тільки швидше забігали в ній думки, як ті сови в пустці...

В брамі блимав одинокий ліхтар неповним, мізерним світом, що скупчив тіні біля себе, а над будинком немовби нахилялось небо, на якім байдужо блимали зорі своїм звичайним, цікавим і легкодухим мигтінням, що немовби дражнило... Десь грюкнули несподівано двері,—Корденко здригнувся...

— Але я не вірю, не вірю в каяття, в якусь кару... я вірю, цілком вірю, що так і слід було зробити; я вірю в те, що я не винен, що сталась помилка!..— скрикнув він і здригнувся: Здригнувся, бо з глибини душі почув немовби стислий, але такий колючий і збентежуючий регіт. Широко розплющив очі і прислухався до того, як стукало серце, швидко-швидко і немовби сполохано, а в уяві знов став вимальовуватись образ убитого Тартаренка.

"За що ж мене, за що?" — здавалось йому, так питало розплющене око, повне здивування, на блідім, перекошенім обличчі Тартаренка.

Корденко мотнув головою, почав швидко-шви'дко ходити по кімнаті: йому не хотілось сього уявлення, але сила волі не мала жодної спромоги

протистати тій появі. І завжди впевнений в своїй силі, він тепер почув себе слабим, і страх, рабський страх, і злість, рабська злість, напливали йому на душу і гусли там.

— Я ще, ще, ще вбиватиму... я зроблюсь катом партії... я ще, ще...— ходив він по кімнаті і повторював сі слова, щоб нічого не думалось,— і справді нічого не думалось, але те уявлення тим паче лізло в уяву. А з тим разом зростав і жах в нім, і якесь озвіріння, що тіпало його душу.

А вікно з темного стало йому синім?.. Годинник страшно дратував його, тик-каючи якось дико і настирливо... Нервова дріж бігла по тілові Корденка... В глибині душі билась в конвульсіях якась думка... Всередині все терпло.

Корденко вибивався з сили,— він почув, що всі сили душі, навіть її болі, тупіють... І вибившись цілком з сили, як сніп, як підкошена трава, повалився на ліжко і заснув сном мерця.

* * * і

В низенькій, з невеличкими вікнами кімнаті на столі стоїть самовар і привітно грає на різні голоси, що всі між тим мають один тон якогось лагідного і втихомирюючого характеру. За самоваром сидить його мати, тоді ще зовсім молода. Далі батько, чоловік літ 35 з гарною бородою, рівним чолом і ясними чорними очима. В кімнаті тепло, затишно, самовар парує. На стіні привітним старечим голосом тик-кає годинник, немов бабуся оповідає свої одноманітні казки. Мати, привітно всміхаючись, наливає чай. Батько п'є і потім курить цигарку. Мало згодя починає балакати, оповідати про свою молодість і молодечу діяльність. Оповідає з тим натхненням, яким переймаються люди, згадавши свою ясну молодість. А син, молодий Корденко, так пильно слухає,— так йому до вподоби сей його вродливий батько. От він оповідає про те, як ще був студентом і ходив на сходки, на яких критикували Уряд і змовлялись боротись з ним; як він ходив в свитці поміж селян і намагався вчити їх; як

селяни його схопили і хотіли одвезти до станового, а він втік од них, коли вони заїхали до шинку, лишивши його зв'язаним на возі,— і багато іншого. І серце молодого Корденка росло, і здавалось йому, що й батько росте. Звертається він до батька і питає його:

— А тепер, татусю, мислю собі, що тепер робиш? Ти тепер ще сильніше борешся з урядом, ще лучче вчиш людей?...

— Ні, дитино, я тепер слідчий, а не вчитель, я сам уряд,— відповів батько.

— Так що...— почав син.

— А те, що не можна робити всього того, що я хотів робити, коли був молодим, бо я тоді був дуже наївним... Виростеш, взнаєш...

І здавалось йому, молодому Корденкові, що батько його робиться таким звичайним, таким мізерним, як і всі, і навіть ще гіршим, здавалось йому тепер... І от почуває Корденко, що він росте, росте і робиться великим, дужим, а батько старіється враз і робиться таким, як тепер, і от він схоплюється і мовить так гаряче, так міцно і між тим так грубо:

— Ти — буржуй, бюрократ, мізерний зрадник!..

Мати схоплюється й собі безпомічно махає руками...

— Мовчать, мовчать!..— кричить старечим голосом, пристукуючи кулаком, батько.

В сю мить в хатину вривається сила жандармів, кидаються на молодого Корденка, схоплюють його і тягнуть геть,— і чує він роздираючий душу плач матері...

Просипається... Прокидаючись, він ще чув немовби той плач і здригнувся. Сів на ліжко і почав протирати очі.

Провів рукою по чолі: холодний піт застиг на ньому.-Він глянув на вікно: уже розсвіло. Він немовби не знав, що з ним було і чого йому так важко на душі.

Раптом з блідо-синім відсвітом ранку ввійшла в кімнату тінь — привид, знов ожививши уявлення про вбитого Тарта-ренка... І тоді він все зрозумів... І дбвго сидів, витягши руки по колінах, спустивши безпомічно голову, дивився вперто і безглуздо в долівку, на якій ледве помітно лягала пляма за плямою сірого ще відсвіту дня, що надходив.

"Надходить день, день нових мучень, сумлінь, коли прибудуть свіжі сили. Мене мучить не те, що сумління гризе, а те, що я, Корденко, міг зробити помилку... Помилка се; а чи то не помилка і всі інші подібні випадки? Чи не помилка ввесь я?.. Нарешті, чи не помилка і все, що існує довкола нас?.."

Ся думка, "чи не помилка ввесь я", особливо довго проходила йому в голові, і коли він думав, що вона вже пропливла, вона знов і знов верталась, уже одягшись в такі слова: "коли ти був ненормальним — тепер чи тоді, як вбивав Тарта-ренка? Досі ти був впевнений в те, що безумовно в останнім разі ти був нормальним, але тепер?.."

"Як?., хіба я міг тільки божевільним вбити Тартаренка?"

"Але якби ти був не в припадкові відповідної манії, то ти б тепер не мучився".

"Але я мучусь лише тим, що сталась помилка".

"Помилка примусила тебе мучитись".

"Бо без сього не було б волі моїм інстинктам, пережиткам минулого, що примушують почувати гризоту сумління". "Ти в сьому впевнений?.."

"Я впевнений... Еге, я впевнений, що я тепер ненормальний..."

Така розмова велась між думками в голові Корденка, і йому навіть цікаво було стежити за сею борнею думок і разом з тим боляче, страшно...

Почувши отой декрет,— що він тепер ненормальний, знов почував, що не твердо впевнений і в сьому. І питання сього не розв'язав... А інші уявлення понесли його вперед.

Корденко почув тепер себе таким неміцним, що не міг би — він в сьому був певний — сказати, хто правий і хто винний, не міг би кинути просто в вічі тому, хто став би його винуватити, що він буржуй; не міг би голосно і сміливо казати всім ту правду, в яку так вірив; не міг би гордо і непохитно тримати свій прапор,— не міг би боротись за нього до загину... Йому скрізь миготіла "помилка"...

І тепер він, Корденко, вийде поміж гурт слабим, нікчемним, з якого він сам ще так недавно сміявся і на якого з погордою дивився. Тепер кожний може кинути йому грязюкою в лице, тепер всякий викине на очі те, чого спершу не міг, боявсь і що тримав тоді про себе; тепер кожний, поперед подоланий, помститься на нім дрібною жорстокістю, з рабською злістю,— і він, Корденко, пишний і сміливий, тепер нікчемний, помилка в своїх власних очах, не буде міг обстати за себе, бо... Немає грунту під власними ногами, похитнувся..

На що опертись? На те, що хитається?.. Але ні, його гордий дух не може погодитись з тим, що він тепер стане слабим, нікчемним, мізерним... Ні, сього не буде!..

І він встав і поглядів на чоло дня, що надходив...

Воно було вже біле...

Зараз засяє день: він не хоче, щоб день, який бачив його могутнім переможцем в боротьбі за правду і з собою і з другими, тепер побачив його подоланим, мізерним, з поламаними крилами...

Корденко думно підійшов до бюро, одчинив шухляду, добув револьвер і приложив до грудей...

І схотілось йому ще раз, останній раз, подивитись довкола на світ, на наближення дня, на себе...

І він поглядів: на обличчі йому витисся той груботвердий вираз, який запановував на нім, коли він на щось рішався.

І спустив курок...

Здригнувся Корденко, похитнувся... нахилився і важко впав... ще раз здригнувся і занімів...

12 квітня 1906 року. Варшава